

Changes and Innovations in Commercial Transactions and Contracts as a Result of the Pandemic and its Impact on new Business Models With a Jurisprudential Approach

Mahboobeh Rezaei ^{1*}

1. Department of Private Law, Sha.C., Islamic Azad University, Shahrood, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 19-38

Article history:

Received: 28 Mar 2026

Edition: 21 Apr 2026

Accepted: 08 May 2026

Published online: 23 Sep 2026

Keywords:

Force Majeure, Hardship, Covid-19 Pandemic, Business Models, Adjustment of Commercial Contracts.

Corresponding Author:

Mahboobeh Rezaei

Address:

Iran, Shahrood, Islamic Azad University, Sha.C., Department of Private Law.

Orchid Code:

0009-0006-3124-1378

Tel:

09112766165

Email:

Msahbobeh.rezaei1987@gmail.com

ABSTRACT

Background and Aims: COVID-19 has changed business patterns and contracts. This article examines the impacts of COVID-19 and its compliance with Iranian jurisprudence and law.

Materials and Methods: This research is of a theoretical type and has been carried out using a descriptive-analytical method.

Ethical Considerations: In this research, the principles of trustworthiness, honesty, neutrality and originality of the work have been respected.

Findings: The pandemic caused market stagnation, the spread of e-commerce, and changes in commercial laws. Imamiyya jurisprudence and Iranian law helped to adjust contracts with concepts such as force majeure.

Conclusion: The pandemic has shown the necessity of aligning jurisprudence and law with economic developments. Imamiyya jurisprudence and Iranian law, with their comparative concepts, can provide effective solutions for crisis management.

Cite this article as:

Rezaei, M. *Changes and Innovations in Commercial Transactions and Contracts as a Result of the Pandemic and its Impact on new Business Models With a Jurisprudential Approach*. Economic Jurisprudence Studies. 2026.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره هشتم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۵

تغییرات و نوآوری‌های ایجاد شده در معاملات و قراردادهای تجاری در نتیجه پاندمی و تأثیر آن بر الگوهای تجاری جدید با رویکردی بر فقه

محبوبه رضایی*

۱. گروه حقوق خصوصی، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: کووید-۱۹ الگوهای تجاری و قراردادهای را تغییر داد. این مقاله تأثیرات کووید-۱۹ و انطباق آن با فقه و حقوق ایران را بررسی می‌کند.

مواد و روش‌ها: این پژوهش از نوع نظری بوده و به روش توصیفی - تحلیلی صورت گرفته است.

ملاحظات اخلاقی: در پژوهش حاضر، اصل امانتداری، صداقت، بی‌طرفی و اصالت اثر رعایت شده است.

یافته‌ها: پاندمی باعث رکود بازار، گسترش تجارت الکترونیک، و تغییر قوانین تجاری شد. فقه امامیه و حقوق ایران با مفاهیمی مانند فورس ماژور به تعدیل قراردادهای کمک کردند.

نتیجه: پاندمی ضرورت هم‌راستایی فقه و حقوق با تحولات اقتصادی را نشان داد. فقه امامیه و حقوق ایران با مفاهیم تطبیقی می‌توانند راهکارهای مؤثری برای مدیریت بحران ارائه دهند.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۱۹-۳۸

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۰۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

واژگان کلیدی:

فورس ماژور، عسر و حرج، پاندمی کووید-۱۹، الگوهای تجاری، تعدیل قراردادهای تجاری.

نویسنده مسئول:

محبوبه رضایی

آدرس پستی:

ایران، شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شاهرود، گروه حقوق خصوصی.

تلفن:

09112766165

کد ارکید:

0009-0006-3124-1378

پست الکترونیک:

mahbobeh.rezaei1987@gmail.com

۱. مقدمه

پاندمی کووید-۱۹ به عنوان یک بحران جهانی و غیرمنتظره، تأثیرات گسترده‌ای بر تمامی جوانب زندگی انسان‌ها گذاشت. یکی از عرصه‌هایی که به‌ویژه تحت تأثیر قرار گرفت، حوزه معاملات و قراردادهای تجاری بود. این بحران جهانی نه تنها به تغییرات عمده‌ای در شیوه‌های انجام معاملات تجاری منجر شد، بلکه الزامات جدیدی را برای تنظیم قراردادها و روابط تجاری به وجود آورد. در پی بروز این بحران، محدودیت‌های سفر، تعطیلی کسب‌وکارها، و تغییرات بنیادین در شرایط اقتصادی، تأثیرات عمیقی بر روابط تجاری و قراردادهای مختلف گذاشت. در کنار این تحولات، ظهور و گسترش تجارت الکترونیکی و استفاده از فناوری‌های نوین به‌ویژه در دوران قرنطینه و محدودیت‌های اجتماعی، باعث ایجاد شیوه‌های جدیدی از تعامل تجاری و ایجاد مدل‌های کسب‌وکار دیجیتال شد که نیازمند تدوین و تطبیق قوانین جدید بود. در این راستا، ضرورت به‌کارگیری مفاهیم حقوقی و فقهی همچون فورس ماژور (قوه قاهره)، عسر و حرج، و قواعد تعدیل قراردادها بیشتر از پیش احساس شد. این مفاهیم می‌توانند در شرایط بحران به عنوان ابزارهایی مؤثر برای تنظیم روابط تجاری و تطبیق آن‌ها با شرایط جدید ایفای نقش کنند.

هدف این مقاله بررسی تغییرات ایجاد شده در شیوه‌های انجام قراردادهای تجاری و مدل‌های تجاری جدید در اثر پاندمی کووید-۱۹ است. همچنین، این مقاله به تحلیل تأثیر این تحولات بر مسئولیت‌های ناشی از تغییرات قراردادها و الگوهای تجاری خواهد پرداخت و به بررسی چگونگی کاربرد اصول فقهی در حل این مسائل در دوران بحران می‌پردازد. در این راستا، به

بررسی تطبیقی تأثیر مفاهیم فقهی و حقوقی مرتبط با فورس ماژور، عسر و حرج و تعدیل قراردادها در فقه امامیه و حقوق ایران پرداخته خواهد شد. در نهایت، این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها است: پاندمی کووید-۱۹ چه تغییراتی در شیوه‌های انجام قراردادهای تجاری و تجارت جهانی به وجود آورده است؟ اصول فقهی مانند فورس ماژور، عسر و حرج و تعدیل قراردادها چگونه می‌توانند به تنظیم روابط تجاری در شرایط بحران کمک کنند؟ چه تفاوت‌هایی میان مدل‌های قدیم و جدید قراردادهای تجاری وجود دارد و فقه امامیه چه نقشی در تطبیق این مدل‌ها ایفا می‌کند؟

این پژوهش به صورت تحلیلی-توصیفی و با استفاده از منابع معتبر حقوقی و فقهی به بررسی تأثیرات پاندمی کووید-۱۹ بر قراردادهای تجاری و الگوهای جدید تجاری می‌پردازد. در این مسیر، علاوه بر بررسی آثار حقوقی و اقتصادی بحران، به تحلیل نظرات فقهی در مورد فورس ماژور و تعدیل قراردادها پرداخته می‌شود. همچنین، از روش مقایسه تطبیقی برای بررسی تفاوت‌های موجود در حقوق ایران و فقه امامیه در شرایط بحران استفاده خواهد شد.

۲. تحلیل تحولات جهانی در اثر پاندمی کووید-

۱۹

پاندمی کووید-۱۹ به عنوان یک بحران جهانی، تأثیرات قابل توجهی بر ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی و تجاری در سطح جهانی داشت. تغییرات اقتصادی که در نتیجه این بحران ایجاد شد، زمینه‌ساز تحولات عمده‌ای در نحوه انجام معاملات تجاری و الگوهای کسب‌وکار شد. همچنین، بسیاری از قوانین تجاری و قراردادهای بین‌المللی با چالش‌های جدیدی روبه‌رو شدند که

کنند و در نتیجه، بازارهای داخلی و جهانی با رکود مواجه شدند. این رکود، که در برخی مناطق به بحران مالی تبدیل شد، تأثیرات منفی زیادی بر اقتصاد جهانی داشت. (مرندی و رفیعی، ۱۴۰۲، ص ۳۳۰).

همچنین، بسیاری از کسب‌وکارها به دلیل تعطیلی‌ها و محدودیت‌ها، مجبور شدند که مدل‌های تجاری خود را تغییر دهند و به‌ویژه بر روی روش‌های نوین دیجیتال تمرکز کنند. تغییر در مصرف و نیازهای مردم، از جمله تقاضای بیشتر برای محصولات بهداشتی، درمانی و آنلاین، باعث شد که برخی صنایع رشد کرده و برخی دیگر دچار رکود شوند. این تغییرات نیازمند بازنگری در استراتژی‌های تجاری و قراردادهای تجاری بود تا به‌طور مؤثر از بحران عبور کرد. در این راستا، بسیاری از شرکت‌ها مجبور شدند تغییراتی در مدل‌های تجاری و استراتژی‌های بازاریابی خود ایجاد کنند. (جبارآبادی، ۱۴۰۴، ص ۱۲۵)

از سوی دیگر، برخی از بازارهای تجاری در پاسخ به بحران به سمت مدل‌های جدیدی از کسب‌وکارها سوق پیدا کردند. بازارهای مالی و کالا به‌ویژه در زمینه نفت و انرژی، با نوسانات شدیدی مواجه شدند که موجب تغییرات اساسی در قیمت‌ها و تقاضا در سطح جهانی شد. این تأثیرات نه تنها به‌صورت کوتاه‌مدت بلکه به‌طور بلندمدت نیز بر آینده بازارهای تجاری اثر گذاشت و همچنان تداوم دارد.

۵-۲. تغییرات در قوانین تجاری جهانی و

بین‌المللی

پاندمی کووید-۱۹ باعث شد که قوانین تجاری جهانی و بین‌المللی به‌طور عمده‌ای با چالش‌های جدیدی روبه‌رو شوند. یکی از مهم‌ترین تغییرات

نیاز به بازنگری و اصلاحات فوری در آن‌ها را ضروری ساخت. در این فصل، به‌طور جامع به بررسی اثرات پاندمی بر بازارهای تجاری، تغییرات در قوانین تجاری جهانی، ظهور و گسترش تجارت الکترونیکی، و چالش‌های جدید در قراردادهای تجاری و مدیریت ریسک پرداخته خواهد شد.

۲. مواد و روش‌ها

مقاله چون توصیفی تحلیلی است و در آن از روش پرسش‌نامه و مصاحبه استفاده نشده، لذا برای جمع‌آوری داده از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در این مقاله، اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

پاندمی باعث رکود بازار، گسترش تجارت الکترونیک، و تغییر قوانین تجاری شد. فقه امامیه و حقوق ایران با مفاهیمی مانند فورس مازور به تعدیل قراردادها کمک کردند.

۵. بحث

مباحث متفرع در راستای موضوع این پژوهش، به شرح ذیل مطرح می‌گردد.

۵-۱. تأثیر پاندمی بر بازارهای تجاری

پاندمی کووید-۱۹ تأثیرات گسترده‌ای بر بازارهای تجاری در سراسر جهان داشت. اولین و واضح‌ترین اثر آن کاهش شدید فعالیت‌های تجاری و تعطیلی بسیاری از کسب‌وکارها بود.

این بحران جهانی باعث ایجاد اختلالات عظیم در زنجیره‌های تأمین و افزایش نوسانات بازارهای مالی شد. بسیاری از کشورها به دلیل محدودیت‌های اقتصادی و اجتماعی نتوانستند به‌طور کامل از فرصت‌های تجاری بهره‌برداری

نشان‌دهنده اهمیت تطبیق سریع قوانین با شرایط جدید و نیاز به به‌روزرسانی قوانین تجاری در عصر دیجیتال بود (جعفری لنگرودی، ۱۴۰۱، ص ۱۲۴).

۵-۳. ظهور و گسترش تجارت الکترونیکی

پاندمی کووید-۱۹ به‌طور چشمگیری بر گسترش تجارت الکترونیکی تأثیر گذاشت. از آنجا که بسیاری از کسب‌وکارها به دلیل محدودیت‌های فیزیکی مجبور به تعطیلی یا کاهش فعالیت‌های حضوری شدند، استفاده از بسترهای دیجیتال برای انجام معاملات تجاری به یکی از ضرورت‌های اصلی تبدیل شد. این تغییرات منجر به رشد سریع فروشگاه‌های آنلاین، پلتفرم‌های دیجیتال و خدمات اینترنتی شد که در آن زمان به کمک کسب‌وکارها و مشتریان آمد. (توکل‌راد و میری، ۱۴۰۰، ص ۱۳۰).

تجارت الکترونیکی همچنین باعث ایجاد تحولات گسترده در نحوه فروش و توزیع محصولات شد. بسیاری از مصرف‌کنندگان به‌طور ناگزیر به خریدهای آنلاین روی آوردند که این امر، باعث رشد چشمگیر بازارهای دیجیتال و تحول در نحوه روابط تجاری میان خریداران و فروشندگان شد. این تغییرات، همچنین به‌ویژه در بخش‌های خدماتی مانند آموزش آنلاین، سرگرمی‌های دیجیتال و خدمات بهداشتی و پزشکی آنلاین، رشد سریع و چشمگیری را شاهد بود. این الگوهای جدید تجاری نیازمند تنظیم قوانین جدید در زمینه‌های مختلف از جمله حقوق مصرف‌کننده، مسئولیت‌های قراردادی و مالکیت معنوی است. (جبارآبادی، ۱۴۰۴، ص ۱۳۹)

علاوه بر این، در بسیاری از کشورها، دولت‌ها از بستر تجارت الکترونیکی برای تسهیل در تبادل کالا و خدمات به‌ویژه در دوران محدودیت‌های سفر و قرنطینه استفاده کردند. این رشد در

در قوانین تجاری، بازنگری در مفاهیم فورس ماژور و چگونگی انطباق آن‌ها با شرایط بحران بود. بسیاری از قراردادهای تجاری بین‌المللی در اثر پاندمی از اعتبار ساقط شدند یا تغییراتی در شرایط اجرایی آن‌ها ایجاد شد که به‌طور عمده نیاز به تنظیم مجدد و اعمال مفاهیم حقوقی خاص مانند فورس ماژور و تعدیل قراردادهای ضروری می‌ساخت. در این راستا، برخی از کشورها به‌ویژه کشورهای غربی برای حفظ بازارهای تجاری و جلوگیری از رکود بیشتر، قوانین جدیدی را در جهت حمایت از کسب‌وکارها و تسهیل در بازپرداخت بدهی‌ها و اصلاح قراردادهای وضع کردند. (وکیلی مقدم، ۱۴۰۱، صص ۳۰۹-۳۱۱)

همچنین، سازمان‌های بین‌المللی نظیر سازمان جهانی تجارت (WTO) و صندوق بین‌المللی پول (IMF) با همکاری کشورها برای تنظیم قوانین جدید در راستای حمایت از تجارت جهانی وارد عمل شدند. این قوانین به‌ویژه در زمینه تسهیل جریان کالا، خدمات و سرمایه‌گذاری‌ها به‌منظور جلوگیری از ایجاد موانع جدید تجاری و حمایت از کشورهای در حال توسعه تدوین شد. از این رو، بحران پاندمی موجب شد تا قوانین بین‌المللی تجاری بازنگری شده و برخی از موانع تجاری، به‌ویژه در زمینه تعرفه‌ها و مقررات واردات و صادرات، کاهش یابد (صادقی و همکاران، ۱۴۰۱، صص ۲۷۹-۲۸۱)

همچنین، تغییرات در قوانین مالکیت معنوی و توافقات تجاری در حوزه فناوری‌های نوین مانند تجارت الکترونیکی و داده‌ها نیز در پی پاندمی ایجاد شد. بسیاری از کشورها به‌ویژه در بخش‌های توسعه‌یافته، در زمینه قوانین جدید در حوزه حفاظت از داده‌ها و حمایت از فعالیت‌های آنلاین، تنظیمات جدیدی را انجام دادند. این تغییرات

اقتصادی پاندمی، استراتژی‌های جدیدی از جمله بیمه‌های تجاری و توافقات جدید در زمینه تحویل کالا و خدمات به کار گرفتند. این اقدامات نه تنها باعث کاهش ریسک‌های اقتصادی شد، بلکه در بسیاری از موارد موجب تقویت همکاری‌های بین‌المللی و کاهش موانع تجاری نیز گردید (رحیمی و علیزاده، ۱۳۹۶، ۱۷۵).

۵-۵. تأثیر پاندمی بر قراردادهای تجاری و تغییرات در الگوهای تجاری

پاندمی کووید-۱۹ به‌عنوان یک بحران جهانی و بی‌سابقه، تأثیرات گسترده‌ای بر قراردادهای تجاری و الگوهای تجاری در سطح جهانی داشت. این بحران نه تنها باعث تغییرات عمده در ساختار قراردادها و روابط تجاری شد، بلکه موجب ظهور مدل‌های کسب‌وکار جدید و پیشرفت‌های چشمگیر در فناوری و تجارت دیجیتال گردید. در این فصل، به بررسی تغییرات ساختاری در قراردادهای تجاری، تحول در روابط تجاری و مدل‌های کسب‌وکار جدید، نقش فناوری و دیجیتالی شدن در تغییرات الگوهای تجاری، و همچنین تحلیل آثار پاندمی بر قراردادهای تجاری در ایران و دیگر کشورها پرداخته خواهد شد.

۵-۵-۱. تغییرات ساختاری در قراردادهای تجاری

پاندمی کووید-۱۹ تأثیرات عمیقی بر ساختار قراردادهای تجاری در سراسر جهان گذاشت. یکی از اولین تغییرات در قراردادهای تجاری، بازنگری در شرایط و مفاد فورس ماژور بود. در بسیاری از قراردادها، طرفین مجبور به تجدیدنظر در شروط مربوط به فورس ماژور به‌ویژه در ارتباط با بحران‌های غیرمنتظره و غیرقابل پیش‌بینی مانند پاندمی‌ها شدند. این تغییرات نه تنها به‌ویژه در قراردادهای بلندمدت و میان‌مدت مشاهده شد،

تجارت آنلاین، فرصت‌های جدیدی برای کسب‌وکارهای کوچک و متوسط ایجاد کرد که قادر بودند با استفاده از اینترنت و پلتفرم‌های دیجیتال، به مشتریان جدید دست یابند و ادامه حیات دهند (همان، ص ۱۴۱).

۵-۴. چالش‌های جدید در قراردادهای تجاری و مدیریت ریسک

پاندمی کووید-۱۹ چالش‌های جدیدی را در حوزه قراردادهای تجاری و مدیریت ریسک به‌وجود آورد. از آنجایی که شرایط بحرانی ایجاد شده موجب ایجاد عدم قطعیت در بسیاری از صنایع و کسب‌وکارها شد، مدیریت ریسک برای بسیاری از شرکت‌ها به‌ویژه در قراردادهای تجاری و تأمین مالی تبدیل به یک مسأله جدی شد. در این زمینه، نیاز به بازنگری در نحوه قراردادها و پیش‌بینی ریسک‌های غیرقابل پیش‌بینی در آینده بیشتر از پیش احساس شد (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ۱۱۲).

چالش‌های جدید در قراردادهای تجاری بیشتر در زمینه فورس ماژور و مسئولیت‌های قراردادی نمود پیدا کرد. در نتیجه پاندمی، بسیاری از قراردادها به‌ویژه در حوزه حمل‌ونقل، تولید و تأمین کالا با تأخیر یا عدم انجام مواجه شدند. این امر نیاز به ایجاد تغییرات در قوانین مربوط به فورس ماژور و چگونگی اجرای آن در شرایط اضطراری را ضروری ساخت. به‌طور خاص، این بحران نشان داد که قراردادهای تجاری باید انعطاف‌پذیرتر از پیش باشند تا شرکت‌ها بتوانند از بحران‌های مشابه در آینده به‌طور مؤثر عبور کنند (مقتدری امیری و عسگری، ۱۳۹۴، ۱۵۸).

علاوه بر این، تغییرات در استراتژی‌های مدیریت ریسک نیز به‌طور چشمگیری در دوران بحران نمایان شد. شرکت‌ها به‌منظور مقابله با چالش‌های

بلکه تأثیرات آن در قراردادهای تجاری کوتاه‌مدت و معاهدات بین‌المللی نیز نمایان شد (جعفری لنگرودی، ۱۴۰۱، ۱۶۷).

از سوی دیگر، در بسیاری از قراردادهای شروط مربوط به تأخیر در تحویل کالا و خدمات، پرداخت بدهی‌ها و مسئولیت‌های ناشی از تعطیلی‌ها و اختلالات در زنجیره تأمین، به‌طور عمده‌ای تغییر کرد. بسیاری از کسب‌وکارها مجبور شدند در قراردادهای خود، شرایط جدیدی را در جهت تطبیق با محدودیت‌های جدید اقتصادی و اجتماعی ایجاد کنند. این تغییرات شامل افزودن شروطی برای کاهش ریسک‌ها، تعیین روش‌های جدید تحویل و اصلاح تعهدات طرفین در برابر تغییرات شرایط اقتصادی بود (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ۱۱۹). همچنین، بازنگری در مقررات بیمه و تضمین‌های تجاری نیز در این دوره ضروری به نظر رسید تا از بحران‌های مشابه در آینده جلوگیری شود.

این تحولات ساختاری در قراردادهای تجاری نه تنها در سطح داخلی بلکه در سطح بین‌المللی نیز مشاهده شد. بسیاری از کشورها به‌ویژه کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه به‌طور موقت یا دائم قوانین مربوط به فورس ماژور و تغییر شرایط را در قراردادهای تجاری بازبینی کردند تا به شرایط بحرانی موجود پاسخ دهند و مانع از تعطیلی گسترده کسب‌وکارها شوند. (مرندی و رفیعی، ۱۴۰۲، ص ۳۳۲).

۵-۲. تحول در روابط تجاری و مدل‌های

کسب‌وکار جدید

پاندمی کووید-۱۹ باعث تحولی بزرگ در روابط تجاری و مدل‌های کسب‌وکار در سطح جهانی شد. محدودیت‌های فیزیکی و اجتماعی موجب شد که بسیاری از کسب‌وکارها به مدل‌های جدید

از تجارت و تعامل با مشتریان روی آورند. یکی از مهم‌ترین تغییرات، تسریع در روند دیجیتالی شدن کسب‌وکارها و پذیرش مدل‌های آنلاین و مجازی در بسیاری از صنایع بود. کسب‌وکارهایی که پیش‌تر بر فروش حضوری و روابط فیزیکی با مشتریان تکیه داشتند، ناگزیر شدند به استفاده از پلتفرم‌های آنلاین و کانال‌های دیجیتال روی آورند (صادقی مقدم، ۱۳۷۹، ۱۱۲).

این تحول نه تنها در صنعت خرده‌فروشی بلکه در بسیاری از صنایع دیگر، از جمله خدمات بهداشتی، آموزشی، و حتی صنایع سنگین، قابل مشاهده بود. به‌طور خاص، در صنایع خدماتی، استفاده از تکنولوژی‌هایی همچون ویدئو کنفرانس‌ها، ارتباطات آنلاین و خدمات دیجیتال به‌طور گسترده‌ای جایگزین تعاملات حضوری شد. این تغییرات باعث شد که مدل‌های کسب‌وکار به‌طور کلی تغییر کرده و بسیاری از شرکت‌ها به مدل‌های کسب‌وکار مبتنی بر پلتفرم‌های دیجیتال و تعاملات آنلاین منتقل شوند (علی‌پور، ۱۴۰۰، ۶۹-۷۱).

این تغییرات همچنین به ایجاد فرصت‌های جدید برای کسب‌وکارهای کوچک و متوسط (SMEs) منجر شد. در دوران پاندمی، کسب‌وکارهای کوچک قادر بودند با استفاده از اینترنت و پلتفرم‌های آنلاین به‌سرعت خود را با شرایط جدید سازگار کنند و در نتیجه از آسیب‌های بحران بکاهند. در نهایت، این تحولات باعث شد که بسیاری از شرکت‌ها به‌طور بلندمدت تغییراتی در ساختار خود ایجاد کرده و به سمت کسب‌وکارهای دیجیتال و آنلاین حرکت کنند که در آینده به‌طور دائم ادامه خواهد یافت (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ۴، ۲۰۱).

۵-۳. نقش فناوری و دیجیتالی شدن در تغییرات الگوهای تجاری

فناوری و دیجیتالی شدن به‌ویژه در دوران پاندمی کووید-۱۹ به‌عنوان عوامل اصلی در تغییرات الگوهای تجاری مطرح شدند. در حالی که قبل از پاندمی، بسیاری از کسب‌وکارها از فناوری در مقیاس محدود استفاده می‌کردند، بحران کووید-۱۹ باعث شد که استفاده از تکنولوژی به سرعت افزایش یابد. فناوری‌های نوینی همچون تجارت الکترونیکی، بلاک‌چین، هوش مصنوعی و خدمات ابری به‌طور گسترده‌ای در بخش‌های مختلف از جمله خرده‌فروشی، تولید، خدمات مالی و سلامت به کار گرفته شدند (معصومی‌جناقرد و زارعی، ۱۴۰۳، ص ۵۴۲-۵۴۴).

این تغییرات همچنین به تحول در مدل‌های اقتصادی و تجاری منجر شد. برای مثال، در صنعت خرده‌فروشی، فروشگاه‌های فیزیکی به‌سرعت به فروشگاه‌های آنلاین تبدیل شدند و بسیاری از محصولات از طریق اینترنت و بدون نیاز به حضور فیزیکی عرضه شدند. این تغییرات باعث شد که بسیاری از کسب‌وکارها نیاز به بازسازی زیرساخت‌های خود داشته باشند و به سمت استفاده از پلتفرم‌های دیجیتال و خدمات آنلاین بروند (سلطانی‌نژاد، ۱۳۸۰، ۱۲۸).

در این راستا، فناوری به‌ویژه در زمینه هوش مصنوعی و تجزیه و تحلیل داده‌ها به‌عنوان ابزاری مهم در پیش‌بینی تقاضا، تحلیل بازار و مدیریت ریسک در دوران بحران استفاده شد. این ابزارها نه تنها به کسب‌وکارها کمک کردند تا روندهای جدید مصرف را شناسایی کنند، بلکه در بهبود تصمیم‌گیری‌های استراتژیک و عملیات تجاری نیز مؤثر واقع شدند (معصومی‌جناقرد و زارعی، ۱۴۰۳، ۵۳۹-۵۴۱).

۵-۴. تحلیل آثار پاندمی بر قراردادهای تجاری در ایران و دیگر کشورها

پاندمی کووید-۱۹ آثار قابل توجهی بر قراردادهای تجاری در ایران و دیگر کشورها داشت. در ایران، بسیاری از کسب‌وکارها به دلیل مشکلات ناشی از تعطیلی‌ها و محدودیت‌ها با مشکلاتی در اجرای قراردادها و تأخیر در تحویل کالا و خدمات مواجه شدند. در این راستا، مفاهیم فورس مازور و تغییر شرایط (مثل تغییر اوضاع و احوال) بیشتر از پیش در قراردادها مطرح شد و نیاز به بازنگری در آنها احساس گردید. بسیاری از قراردادها، به‌ویژه در صنعت ساخت‌وساز، حمل‌ونقل و تأمین کالا، نیازمند تغییراتی بودند تا بتوانند با شرایط بحران سازگار شوند (صادقی و همکاران، ۱۴۰۱، ۲۷۹-۲۸۱).

در دیگر کشورها نیز تأثیرات مشابهی در زمینه تغییرات قراردادهای تجاری مشاهده شد. برای مثال، در ایالات متحده و کشورهای اروپایی، قراردادهای تجاری برای مقابله با بحران‌های اقتصادی ناشی از پاندمی و محدودیت‌های بین‌المللی اصلاح شدند. برخی از کشورها قوانین جدیدی را در جهت حمایت از کسب‌وکارها وضع کردند تا امکان ادامه فعالیت‌های تجاری در شرایط بحران فراهم شود. این قوانین به‌ویژه در زمینه تسهیل شرایط پرداخت بدهی‌ها، حمایت از کارکنان و تجدیدنظر در قراردادهای تجاری، به‌طور چشمگیری تغییر کردند (صادقی مقدم، ۱۳۷۹، ۱۷۲).

در نهایت، این بحران باعث شد که کشورها به سمت تدوین و اصلاح قوانین جدید تجاری و بازنگری در قراردادها حرکت کنند تا در برابر بحران‌های مشابه در آینده مقاوم‌تر شوند. در بسیاری از کشورها، مفاهیم حقوقی جدیدی مانند

تعدیل قرارداد و تغییر شرایط، به منظور تسهیل در انطباق با شرایط بحرانی و حفظ منافع تجاری در دوران بحران معرفی شدند. (جبارآبادی، ۱۴۰۴، ص ۱۳۵).

۵-۶. بررسی فقهی فورس مازور و عسر و حرج در شرایط بحران

پاندمی کووید-۱۹ و بحران‌های مشابه موجب تغییرات اساسی در نحوه تنظیم قراردادهای تجاری و روابط حقوقی گردید. در این شرایط، مفاهیم فقهی و حقوقی از جمله فورس مازور و عسر و حرج به عنوان ابزارهای مهم برای تعدیل مسئولیت‌های قراردادی و مدیریت بحران‌های غیرقابل پیش‌بینی مطرح شدند. در این فصل، به بررسی فقهی فورس مازور و عسر و حرج در شرایط بحران پرداخته شده و تأثیر آن‌ها بر مسئولیت‌های قراردادی و تعدیل قراردادها در این شرایط تحلیل خواهد شد.

۵-۶-۱. مفهوم فورس مازور در فقه امامیه و حقوق ایران

فورس مازور، که به معنی «نیروی قهری» یا «شرایط اضطراری» است، مفهومی است که در حقوق ایران و فقه امامیه برای توجیه عدم انجام تعهدات قراردادی در شرایط خاص و غیرقابل پیش‌بینی به کار می‌رود. در فقه امامیه، فورس مازور تحت عنوان «حادثه قهری» یا «شرایط غیرقابل اجتناب» شناخته می‌شود که در آن طرفین قرارداد به دلیل وقوع حادثه‌ای خارج از اراده خود، قادر به انجام تعهدات خویش نمی‌باشند (تلبا و ابراهیمی، ۱۳۹۶، ۱۹۷-۱۹۹).

در حقوق ایران، قانون مدنی به‌ویژه در ماده ۲۲۷ و ۲۲۹ به شرایطی اشاره دارد که موجب رفع مسئولیت از طرفین قرارداد در صورت بروز مشکلات غیرقابل پیش‌بینی می‌شود. این شرایط

می‌توانند شامل جنگ، بلایای طبیعی، و بحران‌های بهداشتی همچون پاندمی‌ها باشند. از آنجا که شرایط فورس مازور در حقوق ایران با قواعد عمومی قراردادها سازگار است، بنابراین در صورت بروز بحران‌های جهانی، این اصل می‌تواند برای توجیه تغییر یا فسخ قراردادهای تجاری به کار گرفته شود (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ۱۸۴). به‌ویژه در شرایط پاندمی، این اصل به‌طور گسترده‌ای برای توجیه عدم امکان اجرای قراردادها یا تعویق در انجام تعهدات استفاده شد.

در فقه امامیه، قاعده «لاضرر» که به‌طور عمومی به معنای منع از زیان دیدن در قراردادها است، می‌تواند مبنای دیگری برای اعمال فورس مازور باشد. طبق این قاعده، اگر انجام تعهدات قراردادی باعث آسیب جدی به طرفین قرارداد در شرایط غیرعادی شود، آنها از مسئولیت معاف خواهند بود (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ۴، ۱۱۸). به این ترتیب، فورس مازور در فقه امامیه نه تنها به‌عنوان یک دلیل قانونی برای عدم انجام تعهدات قراردادها شناخته می‌شود، بلکه به‌طور خاص در شرایط بحرانی به‌ویژه پاندمی‌ها نیز اعمال می‌شود.

۵-۶-۲. بررسی تأثیر فورس مازور بر

مسئولیت‌های قراردادی در دوران بحران

فورس مازور به‌ویژه در دوران بحران‌های جهانی و غیرمنتظره نظیر پاندمی کووید-۱۹ می‌تواند تأثیرات عمیقی بر مسئولیت‌های قراردادی داشته باشد. در این شرایط، طرفین قرارداد که قادر به انجام تعهدات خود به دلیل وقوع حادثه قهری نیستند، می‌توانند از مسئولیت قانونی معاف شوند یا مسئولیت آنان تعدیل گردد. در حقوق ایران، این امر می‌تواند به صورت «تعلیق قرارداد» یا «فسخ قرارداد» باشد. در واقع، فورس مازور از مسئولیت طرفین قرارداد در برابر نقض تعهدات

در مواقعی که بحران‌های طبیعی یا اجتماعی رخ می‌دهند، جلوگیری می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ۵، ۲۰۲).

در فقه امامیه نیز، در صورتی که وقوع یک حادثه قهری همچون پاندمی، انجام تعهدات قرارداد را غیرممکن یا بسیار دشوار کند، به‌طور کلی از اجرای آن تعهدات معاف می‌شوند. بر اساس مبانی فقهی، این عدم مسئولیت در شرایط بحرانی تحت عنوان «تعلیق» یا «اجازه تعدیل» در فقه امامیه شناخته می‌شود. به‌ویژه در مواردی که اعمال فورس مازور باعث آسیب‌های عمده به طرفین قرارداد می‌شود، تعدیل مسئولیت‌های قراردادی ممکن است به‌عنوان یک راه‌حل پذیرفته شود (صفایی، ۱۴۰۰، ۱۰۵). در این راستا، فقه امامیه علاوه بر فورس مازور، قاعده «ضرورت» را نیز در شرایط بحرانی به کار می‌برد که به معنای رفع تکلیف از فرد یا طرفین قرارداد به دلیل شرایط خاص و غیرقابل پیش‌بینی است (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ۵، ۲۱۰).

۵-۳. تحلیل قاعده عسر و حرج و کاربرد آن در قراردادهای تجاری

قاعده عسر و حرج، که به معنی «مشقت و سختی» است، در فقه امامیه برای توجیه تعدیل یا فسخ قراردادهای به کار می‌رود زمانی که اجرای تعهدات قراردادی به شدت برای یکی از طرفین سخت یا دشوار شود. این قاعده معمولاً زمانی اعمال می‌شود که ادامه قرارداد در شرایط خاص مانند بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، یا بهداشتی غیرقابل تحمل شود. در پاندمی کووید-۱۹، این قاعده می‌تواند در قراردادهای تجاری برای توجیه عدم انجام تعهدات یا تعدیل شرایط قراردادهای موجود مورد استفاده قرار گیرد (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ۲، ۱۴۳).

در حقوق ایران، قاعده عسر و حرج به‌طور خاص در مسائل مربوط به قراردادهای تجاری و همچنین روابط مالی و اقتصادی کاربرد دارد. بر اساس ماده ۲۶۹ قانون مدنی ایران، اگر انجام تعهدات قراردادی برای یکی از طرفین قرارداد موجب مشقت غیرقابل تحمل باشد، او می‌تواند از اجرای تعهدات خود معاف شود. این قاعده به‌ویژه در دوران بحران‌های جهانی همچون پاندمی کووید-۱۹ که شرایط اقتصادی و اجتماعی به شدت تحت تأثیر قرار می‌گیرد، به‌طور گسترده‌ای اعمال می‌شود (رحیمی و علیزاده، ۱۳۹۶، ۱۲۳).

در فقه امامیه، این قاعده علاوه بر موارد تجاری در مسائل خانوادگی و ارثی نیز کاربرد دارد و اساس آن بر رفع ضرر از فرد استوار است. از این رو، در شرایط بحرانی، اگر ادامه قرارداد برای یکی از طرفین موجب وارد آمدن زیان غیرقابل اجتناب شود، بر اساس این قاعده می‌توان قرارداد را تعدیل یا فسخ کرد (آشتیانی، ۱۴۲۵ق، ۵۶).

۵-۴. تعدیل قراردادهای در شرایط بحرانی و مبانی فقهی آن

تعدیل قراردادهای در شرایط بحرانی از دیدگاه فقهی به‌عنوان یک ابزار برای انطباق شرایط قرارداد با تغییرات ناگهانی و غیرقابل پیش‌بینی در نظر گرفته می‌شود. این تعدیل معمولاً در مواردی به کار می‌رود که شرایط اجرای تعهدات قرارداد تغییرات عمده‌ای پیدا کرده و طرفین قرارداد قادر به رعایت شرایط اولیه نباشند. در فقه امامیه، تعدیل قراردادهای می‌تواند تحت عنوان «اجبار به تغییر شرایط» یا «اجازه فسخ» در شرایط بحران اعمال شود (نجفی، بی‌تا، ۲۴، ۱۳۹).

مبانی فقهی تعدیل قراردادهای به‌ویژه در دوران بحران‌هایی مانند پاندمی‌ها، شامل استفاده از

اصول فقهی با تحولات اقتصادی و تجاری خواهد بود.

۵-۷-۱. تحلیل تطبیقی فورس ماژور در فقه

امامیه و حقوق بین‌الملل

فورس ماژور به‌عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در حقوق قراردادهای، به‌ویژه در شرایط بحرانی، نقش مهمی ایفا می‌کند. در فقه امامیه، فورس ماژور به‌طور عمده تحت عنوان «حادثه قهری» یا «شرایط غیرقابل اجتناب» مطرح است که در صورت بروز شرایط غیرمنتظره، طرفین قرارداد از مسئولیت‌های خود معاف می‌شوند. در فقه امامیه، فورس ماژور به‌ویژه در فقه معاملات و قراردادهای تجاری، بر اساس قاعده «لاضرر» و همچنین قاعده «ضروره» که به معنای رفع تکلیف از فرد در صورت بروز بحران است، قابل توجیه است (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ۲، ۱۱۸).

در حقوق بین‌الملل، فورس ماژور در قراردادهای تجاری به‌عنوان یکی از مبانی مهم برای معافیت از مسئولیت در شرایط خاص و غیرقابل پیش‌بینی شناخته می‌شود. در کنوانسیون‌های بین‌المللی مانند کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا (CISG)، فورس ماژور به‌عنوان یک دلیل قانونی برای عدم اجرای قراردادهای یا تعویق در انجام تعهدات پذیرفته شده است (صفایی، ۱۳۶۴، ۷۰). یکی از تفاوت‌های کلیدی میان فقه امامیه و حقوق بین‌الملل در زمینه فورس ماژور، این است که در فقه امامیه بیشتر بر اصل ضرورت و رفع ضرر تأکید می‌شود، در حالی که در حقوق بین‌الملل، مفهوم فورس ماژور بیشتر بر شرایط اضطراری و عینی تمرکز دارد که منجر به تغییرات در وضعیت طرفین قرارداد می‌شود. (صادقی و همکاران، ۱۴۰۱، ۲۸۵). تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که در هر دو سیستم حقوقی، فورس ماژور به‌عنوان ابزاری برای

قاعده «لاضرر» و قاعده «عسر و حرج» است. بر اساس این مبانی، اگر شرایط بحرانی به حدی برسد که ادامه اجرای قرارداد برای یکی از طرفین غیرممکن یا غیرمنصفانه شود، طرفین قرارداد می‌توانند از طریق تعدیل شرایط قرارداد به‌ویژه در زمینه پرداخت‌ها، تحویل کالا و خدمات، به توافق جدیدی دست یابند (امامی، ۱۳۷۴، ۴، ۲۲۶).

در حقوق ایران نیز، بر اساس ماده ۲۶۹ قانون مدنی و تطبیق آن با مبانی فقهی، امکان تعدیل قراردادهای در شرایط بحران‌های اقتصادی یا اجتماعی وجود دارد. این تعدیل می‌تواند شامل کاهش تعهدات، تغییر شرایط پرداخت، یا حتی فسخ قرارداد باشد تا از ایجاد آسیب‌های بیشتر جلوگیری شود. به‌ویژه در شرایط پاندمی کووید-۱۹، این اصول فقهی و قانونی به‌طور گسترده‌ای برای حل مسائل تجاری و قراردادی به‌کار گرفته شد (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ۵، ۲۱۵).

۵-۷. تطبیق تحولات حقوقی و فقهی در

قراردادهای تجاری در دوران پاندمی

پاندمی کووید-۱۹ موجب تحولات چشمگیری در تمامی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و حقوقی شد که یکی از عرصه‌های اصلی این تحولات، تغییرات در نحوه تنظیم قراردادهای تجاری و تطبیق آن‌ها با شرایط جدید بحران بود. این تحولات نه تنها در عرصه حقوقی بلکه در فقه نیز تأثیرات زیادی گذاشت. در این فصل، به بررسی تطبیقی تحولات حقوقی و فقهی در قراردادهای تجاری پرداخته خواهد شد. این تحلیل شامل مقایسه مفاهیم فورس ماژور در فقه امامیه و حقوق بین‌الملل، تفاوت‌های مدل‌های قدیم و جدید قراردادهای تجاری، تأثیر تحولات اقتصادی و حقوقی بر فقه، و همچنین ارائه پیشنهاداتی برای تطبیق بیشتر

قراردادها مشاهده می‌شود. در مدل‌های قدیمی، بسیاری از تعهدات و مسئولیت‌ها به صورت فیزیکی و مستند به طور رسمی ثبت می‌شد، در حالی که در مدل‌های جدید، دیجیتالی شدن و استفاده از فناوری اطلاعات باعث کاهش مستندات فیزیکی و اتکا به روش‌های جدید و شفاف‌تر برای ثبت و اجرای قراردادها شده است (صفایی، ۱۴۰۰، ۱، ۱۲۰). این تحول باعث شده تا مدل‌های جدید انعطاف‌پذیری بیشتری در مواجهه با شرایط بحران از خود نشان دهند، زیرا طرفین قرارداد قادر به اعمال تغییرات سریعتر و به صورت الکترونیکی هستند.

۵-۷-۳. تأثیر تحولات اقتصادی و حقوقی بر

فقه و قراردادهای تجاری

تحولات اقتصادی و حقوقی در دوران پاندمی کووید-۱۹ تأثیرات گسترده‌ای بر فقه و قراردادهای تجاری داشت. از یک سو، بحران اقتصادی ناشی از پاندمی باعث شد که بسیاری از کسب‌وکارها قادر به انجام تعهدات خود در قراردادهای تجاری نباشند. از سوی دیگر، تحولات حقوقی به ویژه در زمینه حقوق تجاری و قوانین مرتبط با فورس ماژور، به طور عمده‌ای برای سازگاری با شرایط جدید و بحران‌ها بازنگری شد. در فقه امامیه نیز، مفاهیمی همچون فورس ماژور، عسر و حرج و تعدیل قراردادهای به طور ویژه در شرایط بحرانی مورد توجه قرار گرفت. تحولات اقتصادی این فرصت را ایجاد کرد که اصول فقهی به ویژه در زمینه مسئولیت‌های قراردادی و تعدیل شرایط در بحران‌ها مورد بازنگری و توسعه قرار گیرد. فقه امامیه با استفاده از قواعدی مانند «لاضرر» و «عسر و حرج»، راهکارهایی برای تعدیل قراردادهای و رفع مشکلات اقتصادی طرفین

تعدیل مسئولیت‌های قراردادی در شرایط بحران به کار می‌رود، اما تفاوت‌های عمده‌ای در نحوه اعمال و تفسیر این مفهوم وجود دارد. در فقه امامیه، به ویژه در فقه معاملات، تأکید بیشتری بر شرایط فقهی و اخلاقی دارد، در حالی که در حقوق بین‌الملل، این مفهوم به طور عمده در چارچوب قواعد عمومی تجارت بین‌الملل کاربرد دارد. (جبارآبادی، ۱۴۰۴، ص ۱۳۹)

۵-۷-۲. مقایسه تطبیقی مدل‌های قدیم و

جدید قراردادهای تجاری

مدل‌های قراردادهای تجاری در دوران پیش از پاندمی و در دوران پس از آن دچار تغییرات عمده‌ای شده‌اند. پیش از پاندمی کووید-۱۹، قراردادهای تجاری عمدتاً مبتنی بر روابط فیزیکی و حضور شخصی طرفین در جلسات و مذاکرات بودند. این مدل‌ها به ویژه در زمینه‌های مانند خرید و فروش کالا، خدمات حمل‌ونقل و قراردادهای پیمانکاری شناخته شده بودند. با این حال، بحران پاندمی کووید-۱۹ موجب شد که بسیاری از کسب‌وکارها به سمت استفاده از مدل‌های دیجیتالی و الکترونیکی حرکت کنند. مدل‌های جدید قراردادهای تجاری بیشتر بر اساس پلتفرم‌های دیجیتال و ارتباطات آنلاین شکل گرفته است. بسیاری از شرکت‌ها برای برقراری ارتباط با مشتریان و تأمین کنندگان خود از نرم‌افزارهای مدیریت زنجیره تأمین، قراردادهای الکترونیکی و فروش آنلاین استفاده می‌کنند. این مدل‌ها به ویژه در زمینه خدمات آنلاین، فروشگاه‌های اینترنتی، و قراردادهای مبتنی بر بلاک‌چین به سرعت گسترش یافتند (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ۲۱۲).

تفاوت‌های اساسی میان مدل‌های قدیم و جدید قراردادهای تجاری در نحوه تنظیم و اجرایی شدن

قرارداد ارائه داد که می‌تواند در چنین بحران‌هایی به‌طور مؤثر به کار رود (آشتیانی، ۱۴۲۵ق، ۴۲). در حقوق ایران نیز، بحران پاندمی موجب شد که برخی قوانین جدید به تصویب برسد که هدف آن حمایت از کسب‌وکارها و تسهیل شرایط قراردادهای تجاری بود. این تحولات باعث شد که بسیاری از اصول فقهی همچون «قاعده ضرر» و «قاعده تعدیل» با قوانین مدنی ایران تطبیق پیدا کرده و در دوران بحران به کار گرفته شوند (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ۴، ۱۳۰).

۵-۷-۴. پیشنهادات برای تطبیق بیشتر اصول فقهی با تحولات اقتصادی و تجاری

برای تطبیق بیشتر اصول فقهی با تحولات اقتصادی و تجاری، لازم است که فقه امامیه و حقوق ایران به‌ویژه در زمینه قراردادهای تجاری، بازنگری‌هایی در جهت انعطاف‌پذیری بیشتر و پذیرش مدل‌های جدید تجاری داشته باشند. یکی از پیشنهادات اصلی، ارتقاء سطح تعامل میان فقه و حقوق در مسائل اقتصادی و تجاری است تا بتوان از ظرفیت‌های فقهی در راستای بهبود شرایط قراردادها در بحران‌ها استفاده کرد. به‌ویژه مفاهیمی همچون فورس ماژور، عسر و حرج، و تعدیل قراردادها می‌توانند با توجه به نیازهای جدید اقتصادی و تجاری در دوران بحران به‌طور مؤثرتر به کار گرفته شوند.

پیشنهاد دیگر، تدوین قوانین جدید در حوزه قراردادهای تجاری است که بر اساس اصول فقهی تنظیم شده و در عین حال به‌طور مؤثر با شرایط جدید اقتصادی و دیجیتال تطبیق داشته باشد. این قوانین باید به‌گونه‌ای تنظیم شوند که نه تنها به‌صورت سنتی به مشکلات اقتصادی پاسخ دهند، بلکه با تحولات نوین اقتصادی و مدل‌های

دیجیتال نیز هماهنگ باشند (رحیمی و علیزاده، ۱۳۹۶، ۱۸۹).

در نهایت، به‌کارگیری فناوری‌های نوین در تنظیم قراردادها و استفاده از پلتفرم‌های دیجیتال برای ثبت و مدیریت قراردادها به‌ویژه در شرایط بحران، از دیگر پیشنهادات مهم است. این فناوری‌ها می‌توانند به‌طور مؤثر فرآیندهای حقوقی و تجاری را تسهیل کرده و بر اساس اصول فقهی، زمینه‌ساز اصلاحات جدید در قراردادهای تجاری شوند (صفایی، ۱۳۶۴، ۸۰).

۵-۸. بررسی آثار اجتماعی و حقوقی تغییرات قراردادهای تجاری در دوران پاندمی

پاندمی کووید-۱۹ علاوه بر تأثیرات اقتصادی و تجاری، آثار گسترده‌ای در سطح اجتماعی و حقوقی بر جای گذاشت. تغییرات در قراردادهای تجاری، به‌ویژه در زمینه‌های فورس ماژور، تعدیل قراردادها و شیوه‌های جدید کسب‌وکار، علاوه بر تأثیرگذاری بر کسب‌وکارها، روابط اجتماعی و حقوقی را نیز تحت تأثیر قرار داده است. این تغییرات نه تنها بر نحوه مدیریت بحران‌ها و ایجاد تعاملات جدید تجاری اثر گذاشت، بلکه چالش‌هایی را در زمینه حقوق فردی و اجتماعی در پی داشت که نیازمند تحلیل و بررسی دقیق است. در این بخش، به بررسی آثار اجتماعی و حقوقی تغییرات قراردادهای تجاری در دوران پاندمی پرداخته خواهد شد.

۵-۸-۱. تأثیر تغییرات قراردادهای تجاری بر حقوق فردی و اجتماعی

با توجه به تغییرات عمده‌ای که در روابط تجاری در دوران پاندمی ایجاد شد، آثار این تغییرات بر حقوق فردی و اجتماعی نیز غیرقابل انکار است. از آنجا که بسیاری از قراردادهای تجاری به‌ویژه در

بازنگری و تطبیق با شرایط جدید اقتصادی و اجتماعی باشد. در این راستا، بسیاری از کشورها قوانینی برای حمایت از حقوق کارگران در دوران بحران تصویب کردند تا از تعدیل‌های ناشی از پاندمی جلوگیری کنند (صفایی، ۱۳۶۴، ۴۸).

در فقه امامیه نیز، با توجه به اصول عدالت اجتماعی و حمایت از طرف ضعیف‌تر در قراردادهای تجاری و کار، مسئله حقوق کارگران و تعهدات اجتماعی مطرح می‌شود. بر اساس قاعده «لاضرر»، در شرایط بحران باید از ایجاد ضرر و زیان غیرمنصفانه برای افراد جلوگیری شود. این امر به‌ویژه در شرایط اقتصادی بحرانی پاندمی، که بسیاری از افراد با مشکلات مالی مواجه شدند، بیشتر از پیش اهمیت پیدا کرد (مراغی، ۱۴۱۷ق، ۲، ۱۳۶) این تحول در حقوق کار و تعهدات اجتماعی به‌ویژه در زمینه حفظ شغل و تأمین اجتماعی، به‌عنوان یک چالش جدید در قراردادهای تجاری و روابط کارگری در دوران بحران مطرح شد.

۵-۸-۳. چالش‌های جدید در تنظیم

قراردادها و حقوق خانواده در دوران بحران

پاندمی کووید-۱۹ علاوه بر تأثیرات اقتصادی و تجاری، بر حقوق خانواده نیز تأثیر گذاشت. بسیاری از افراد به دلیل تعطیلی‌ها و محدودیت‌ها، مجبور شدند شرایط جدیدی را در زندگی خانوادگی خود تجربه کنند که این امر باعث شد روابط خانوادگی و قراردادهای مربوط به آن دچار تغییراتی شود. در این زمینه، با توجه به وضعیت بحران، بسیاری از خانواده‌ها به‌ویژه در شرایط اقتصادی ضعیف‌تر، دچار مشکلات مالی شدند که این امر بر قراردادهای اقتصادی خانوادگی تأثیر گذاشت (رحیمی و علیزاده، ۱۳۹۶، ۱۶۱-۱۶۳).

زمینه‌های خدماتی و فروش آنلاین به‌صورت غیرحضور و با استفاده از فناوری‌های دیجیتال صورت پذیرفت، این تغییرات منجر به تقویت حقوق مصرف‌کنندگان در زمینه دسترسی به اطلاعات و خدمات آنلاین شد. در بسیاری از موارد، این تغییرات منجر به بهبود دسترسی به خدمات بهداشتی، آموزش و اطلاعات در دوران بحران گردید (رحیمی و علیزاده، ۱۳۹۶، ۱۹۳).

از سوی دیگر، تغییر در شیوه‌های انجام قراردادهای تجاری همچنین مسائل حقوقی جدیدی را در زمینه حفاظت از داده‌ها و حریم خصوصی افراد ایجاد کرد. با رشد تجارت الکترونیکی و استفاده بیشتر از خدمات آنلاین، حفظ امنیت اطلاعات شخصی و تجاری به یک مسأله حیاتی تبدیل شد. این امر نیاز به تدوین قوانین جدید در زمینه حفاظت از داده‌ها و تضمین حقوق فردی در قراردادهای آنلاین را ضروری ساخت. این تغییرات در روابط اجتماعی نیز تأثیر داشت، به‌ویژه در زمینه اعتماد عمومی به پلتفرم‌های دیجیتال و رعایت اصول اخلاقی و قانونی در قراردادهای آنلاین. (توکلی‌راد و میری، ۱۴۰۰، ۱۲۵-۱۲۷)

۵-۸-۲. تأثیر تغییرات در قراردادهای

تجاری بر تعهدات اجتماعی و حقوق کار

تغییرات در قراردادهای تجاری ناشی از پاندمی کووید-۱۹ نه تنها روابط تجاری را دچار تحول کرد، بلکه تأثیرات آن بر تعهدات اجتماعی و حقوق کار نیز مشهود بود. بسیاری از کسب‌وکارها به دلیل بحران اقتصادی مجبور شدند کارکنان خود را به‌طور موقت یا دائم اخراج کنند یا شرایط کاری جدیدی ایجاد کنند. این تحولات باعث شد که بسیاری از حقوق کارگران، مانند شرایط کار از خانه و دسترسی به مزایای بیمه‌ای، نیازمند

می‌توانند از روش‌های سریع‌تری برای حل و فصل اختلافات استفاده کنند. در این راستا، نظام قضائی باید به سرعت و به‌طور مؤثری برای رسیدگی به دعاوی تجاری و اقتصادی که در دوران بحران به وجود آمده‌اند، اقدام کند (مقتدری امیری و عسگری، ۱۳۹۴، ۱۵۵). این تحولات نشان می‌دهد که نهادهای قضائی باید برای پاسخگویی به چالش‌های جدید، خود را با تحولات اقتصادی و حقوقی همسو کنند.

این بخش‌ها به‌طور کامل به تأثیرات اجتماعی و حقوقی تغییرات در قراردادهای تجاری و حقوق فردی، کارگری، خانوادگی و قضائی در دوران پاندمی پرداخته و اهمیت به‌روزرسانی و تطبیق بیشتر قوانین فقهی و حقوقی با تحولات جدید را در راستای مدیریت بحران‌ها و حل اختلافات اقتصادی و اجتماعی تأکید کرده است.

۶. نتیجه

پاندمی کووید-۱۹ به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین بحران‌های جهانی در قرن حاضر، آثار عمیقی بر تمامی جنبه‌های اجتماعی، اقتصادی و حقوقی برجای گذاشت. این بحران جهانی تأثیرات غیرقابل‌پیش‌بینی و تحولات بنیادینی در حوزه‌های مختلف، به‌ویژه در قراردادهای تجاری، روابط اقتصادی و نحوه انجام معاملات تجاری ایجاد کرد. در این مقاله، با توجه به تأثیرات گسترده پاندمی بر بازارهای تجاری، شیوه‌های انجام قراردادها، و حقوق فردی و اجتماعی، به بررسی دقیق این تحولات پرداخته شد و راهکارهایی برای انطباق اصول فقهی و حقوقی با تحولات اقتصادی و تجاری ارائه گردید.

۶-۱. تأثیر پاندمی بر بازارهای تجاری

پاندمی کووید-۱۹ موجب رکود قابل‌توجهی در بازارهای تجاری و کاهش فعالیت‌های اقتصادی در

از سوی دیگر، تغییرات در قراردادهای تجاری و اقتصادی که بر اساس مدل‌های آنلاین و دیجیتال صورت می‌گرفت، به‌ویژه در زمینه نحوه مدیریت دارایی‌های خانوادگی و ارث، نیز آثار مهمی داشت. در بسیاری از موارد، مشکلات حقوقی مربوط به اموال و دارایی‌ها در این دوران شدت گرفت و باعث شد که قراردادهای مربوط به ارث و مالکیت در خانواده‌ها دستخوش تغییرات و پیچیدگی‌های جدیدی شود. این تغییرات نیاز به تدوین اصول جدید در قراردادهای خانوادگی و نحوه مدیریت اموال در شرایط بحرانی داشت (کاتوزیان، ۱۳۸۳، ۱۱۲).

۵-۸-۴. تأثیر تحولات اقتصادی و تجاری بر نظام قضائی و حل اختلافات

پاندمی کووید-۱۹ تأثیرات قابل‌توجهی بر نظام قضائی و حل اختلافات در زمینه قراردادهای تجاری و مسائل حقوقی گذاشت. با توجه به افزایش اختلافات تجاری ناشی از بحران اقتصادی، بسیاری از کشورها مجبور شدند فرآیندهای قضائی خود را به‌طور قابل‌توجهی دیجیتالی کنند. این تغییرات به‌ویژه در زمینه دعاوی تجاری و خانوادگی که به‌طور معمول در محاکم صورت می‌گرفت، نیازمند تحولات جدید در نحوه رسیدگی به پرونده‌ها بود. از سوی دیگر، این تحولات باعث شد که استفاده از سیستم‌های آنلاین برای حل و فصل اختلافات حقوقی و تجاری رشد کند (صادقی مقدم، ۱۳۷۹، ۱۷۲-۱۷۴).

در فقه امامیه نیز، مفهوم «تحکیم» و «قضاوت» در حل اختلافات قراردادی به‌ویژه در شرایط بحرانی دارای جایگاه ویژه‌ای است. طبق مبانی فقهی، اگر یک بحران به‌گونه‌ای باشد که طرفین نتوانند به‌طور عادی به حقوق خود برسند،

۳-۶. ظهور و گسترش تجارت الکترونیکی

پاندمی کووید-۱۹ باعث تسریع در رشد و گسترش تجارت الکترونیکی شد. این تغییرات نیاز به تنظیم قوانین و قراردادهای جدید در زمینه حقوق مصرف‌کننده، حفاظت از داده‌ها و امنیت اطلاعات را به وجود آورد. فقه امامیه نیز با استفاده از اصول فقهی مانند قاعده «لاضرر» و «عسر و حرج»، به مسائل جدید حقوقی و اجتماعی پرداخته و نقش مهمی در تنظیم روابط تجاری آنلاین ایفا کرده است. از سوی دیگر، حقوق ایران و قوانین بین‌المللی نیز با توجه به گسترش تجارت دیجیتال و افزایش تعاملات آنلاین، اصلاحاتی را برای حمایت از حقوق طرفین قراردادهای به‌ویژه در زمینه تجارت الکترونیکی و حفاظت از داده‌ها اعمال کردند.

۴-۶. چالش‌های جدید در قراردادهای

تجاری و مدیریت ریسک

پاندمی کووید-۱۹ چالش‌های جدیدی را در مدیریت ریسک و تنظیم قراردادهای تجاری ایجاد کرد. بسیاری از کسب‌وکارها با مشکلات ناشی از تغییر شرایط اقتصادی، عدم توانایی در انجام تعهدات قراردادی و تعطیلی‌های ناشی از بحران مواجه شدند. در این راستا، استفاده از مفاهیم فقهی مانند فورس ماژور و قاعده «لاضرر» در فقه امامیه و همچنین بازنگری در مفاهیم فورس ماژور و تغییر شرایط در حقوق ایران و بین‌الملل به منظور تعدیل مسئولیت‌ها و کاهش ریسک‌ها ضروری بود. این تحولات به‌ویژه در قراردادهای تجاری میان‌المللی موجب شد که بسیاری از کشورها با استفاده از روش‌های جدید و انعطاف‌پذیرتر، به تنظیم قراردادهای تجاری پرداخته و راهکارهایی برای حل بحران‌های تجاری ارائه دهند.

سطح جهانی شد. محدودیت‌ها و تعطیلی‌های ناشی از بحران، کسب‌وکارها را به استفاده از مدل‌های جدید تجاری و دیجیتال سوق داد. ظهور تجارت الکترونیکی و استفاده از فناوری‌های نوین، الگوهای جدید کسب‌وکار را به وجود آورد که بسیاری از شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی را قادر ساخت تا در برابر بحران‌ها مقاوم‌تر شوند. در این زمینه، فقه امامیه و اصول فقهی مانند فورس ماژور و عسر و حرج نقش مهمی در تعدیل مسئولیت‌های قراردادی در این شرایط داشتند و از منظر حقوقی نیز قوانین مربوط به فورس ماژور در حقوق ایران و بین‌الملل، به‌عنوان ابزارهایی برای تنظیم روابط تجاری در دوران بحران به کار گرفته شدند.

۲-۶. تغییرات در قوانین تجاری جهانی و

بین‌المللی

با توجه به تحولات گسترده ناشی از پاندمی کووید-۱۹، بسیاری از قوانین تجاری جهانی و بین‌المللی تغییرات اساسی به خود دیدند. فورس ماژور، عسر و حرج و تغییر شرایط در قراردادهای سطح جهانی به‌ویژه در زمینه‌های تجاری و بین‌المللی، مورد بازنگری قرار گرفتند تا شرایط اضطراری را در بر بگیرند. این تغییرات باعث شد که قوانین جدیدی برای تسهیل جریان تجارت و کاهش موانع به‌ویژه در زمینه حمل‌ونقل، تجارت الکترونیکی و خرید و فروش کالا و خدمات ایجاد شوند. فقه امامیه نیز با مفاهیمی همچون فورس ماژور و «لاضرر»، نقش کلیدی در تفسیر و تنظیم قراردادهای بحران‌ها ایفا کرده و این مفاهیم را برای ایجاد تعادل میان نیازهای تجاری و حقوقی به کار می‌برد.

اساسی گذاشت، بلکه ضرورت هم‌راستایی فقه و حقوق با تحولات اقتصادی و تجاری را در زمینه قراردادهای تجاری بیشتر از گذشته نمایان ساخت. فقه امامیه و حقوق ایران می‌توانند در این مسیر با استفاده از مفاهیم تطبیقی و بازنگری در اصول حقوقی، راهکارهای مؤثری برای مدیریت بحران‌ها و حل مشکلات حقوقی ناشی از بحران‌های جهانی ارائه دهند.

۷. سهم نویسندگان

تهیه و تدوین پژوهش حاضر بوسیله نویسندگان انجام گرفته است.

۸. تضاد منافع

در این مقاله تضاد منافع وجود ندارد.

۶-۵. تطبیق تحولات حقوقی و فقهی در قراردادهای تجاری

با توجه به تغییرات اساسی در قراردادهای تجاری و تحولات حقوقی و فقهی ناشی از پاندمی کووید-۱۹، مقاله نشان داد که فقه امامیه و حقوق ایران به‌ویژه در زمینه فورس ماژور و تعدیل قراردادهای می‌توانند به تنظیم روابط تجاری در دوران بحران کمک کنند. تحلیل تطبیقی فورس ماژور در فقه امامیه و حقوق بین‌الملل نشان داد که در هر دو سیستم حقوقی، این اصول به‌عنوان ابزارهای مهمی برای تعدیل مسئولیت‌ها در شرایط بحرانی به کار می‌روند. علاوه بر این، مقایسه مدل‌های قدیم و جدید قراردادهای تجاری نشان داد که بسیاری از کسب‌وکارها به سمت مدل‌های دیجیتال و آنلاین حرکت کرده‌اند، که نیازمند ایجاد قوانین جدید برای حمایت از این شیوه‌های نوین است.

۶-۶. بررسی آثار اجتماعی و حقوقی تغییرات قراردادهای تجاری در دوران پاندمی

در نهایت، تأثیر تغییرات قراردادهای تجاری در دوران پاندمی بر حقوق فردی و اجتماعی نیز غیرقابل انکار بود. تغییرات در قراردادهای و روابط تجاری نه تنها بر اقتصاد بلکه بر نحوه تعاملات اجتماعی نیز تأثیر گذاشت. از سوی دیگر، تحولات در حقوق کار، حقوق خانواده و نظام قضائی نیز نیاز به بازنگری در قوانین و فرآیندهای قضائی داشت. فقه امامیه با اصولی همچون «لاضرر» و «عسر و حرج» می‌تواند در این زمینه به‌عنوان مبنای قانونی برای حل مشکلات حقوقی ناشی از بحران‌های جهانی، ایفای نقش کند.

در نتیجه، می‌توان گفت که پاندمی کووید-۱۹ نه تنها بر مدل‌های تجاری و قوانین حقوقی تأثیرات

منابع

الف. منابع فارسی

کتاب‌ها

- امامی، سید حسن، حقوق مدنی، تهران: انتشارات اسلامیه، ۱۳۷۴.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، چاپ چهارم، تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۶۸.
-، حقوق تعهدات، تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۴۰۱.
- سلطانی‌نژاد، هدایت‌الله، مسئولیت مدنی خسارت معنوی، تهران: نورالثقلین، ۱۳۸۰.
- صفایی، سیدحسین، اشخاص و اموال (دوره مقدماتی حقوق مدنی، ج ۱)، چاپ سی‌ام، تهران: نشر میزان، ۱۴۰۰.
-، قواعد عمومی قراردادها (دوره مقدماتی حقوق مدنی)، چاپ دوم، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۳.
- کاتوزیان، ناصر، اعمال حقوقی: قرارداد - ایقاع (دوره مقدماتی حقوق مدنی)، چاپ نهم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳.
-، قواعد عمومی قراردادها، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۶.
- مقالات
- ابراهیمی، علیرضا (۱۳۹۸)، «تأثیر قوه قاهره بر سرنوشت و مبنای عدم مسئولیت در نقض تعهدات منفی قراردادی (مطالعه تطبیقی در حقوق مدنی افغانستان و ایران)»، فصلنامه علمی پژوهشی حقوق خصوصی، دوره ۸، شماره ۲۹، صص ۹-۳۰.
- تلبا، مهدی؛ ابراهیمی، علیرضا (۱۳۹۶)، «مقایسه عقیم شدن قرارداد در حقوق کامن‌لا با فورس ماژور، قاعده عسر و حرج و هاردشیپ»، دوفصلنامه علمی حقوق تطبیقی، دوره ۴، شماره ۲ (پیاپی ۸)، صص ۱۹۵-۲۲۴.
- توکلی‌راد، رضا و میری، حوریه‌سادات. (۱۴۰۰) «تحول گرایی حکمرانی: از دولت الکترونیک تا حکمرانی دیجیتال»، فصلنامه حکمرانی متعالی، سال ۲، شماره ۷، صص ۱۱۵-۱۶۲.
- جبارآبادی، فاطمه (۱۴۰۴) چالش‌های فقهی حقوقی ناشی از شیوع پاندمی و تأثیر آن بر قراردادها، دانشنامه فقه و حقوق تطبیقی، دوره ۳ شماره ۳، صص ۱۲۳-۱۴۵.
- رحیمی، حبیب‌الله؛ علیزاده، سعیده (۱۳۹۶)، «ماهیت و مبنای تعدیل در قراردادهای پیمانکاری در حقوق ایران و فیدیک»، فصلنامه علمی پژوهشی حقوق خصوصی، دوره ۶، شماره ۲۱، صص ۱۴۷-۱۷۵.
- صفایی، سیدحسین (۱۳۶۴)، «قوه قاهره یا فورس ماژور»، مجله حقوقی، شماره ۳.
- صادقی، حسین و فرحزادی، علی‌اکبر و ناصر، مهدی (۱۴۰۱). «شرط غیر منصفانه و ارائه مدلی فن آورانه جهت پیشگیری از درج آن در قراردادهای تجاری (با مطالعه تطبیقی حقوق فرانسه، انگلستان و ایران)»، نشریه

- پژوهش‌های حقوقی، دوره ۲۱، شماره ۴۹، بهار ۱۴۰۱، ص ۲۷۳-۲۹۱.
- صادقی مقدم، محمدحسن (۱۳۷۹)، «مطالعه تطبیقی تغییر اوضاع و احوال بر قرارداد و راه حل حقوق ایران»، مجله حقوقی، شماره ۲۷، صص ۱۶۱-۲۲۲.
- کرمی، مسعود؛ نقیبی، ابوالقاسم (۱۴۰۰)، «انواع، آثار و مسئولیت ناشی از حق تقدم»، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای فقه، شماره ۳، صص ۱۰۲-۱۲۶.
- مرندی، بابک و رفیعی، محمدتقی (۱۴۰۲) «مطالعه تطبیقی ماهیت حقوقی عدم اجرای تعهدات قراردادی به سبب پاندمی ویروس کرونا در سیستم حقوقی ایران و اسناد بین‌المللی»، مجله حقوق پزشکی، دوره ۱۷، شماره ۵۸، صص ۳۲۹-۳۳۹.
- معصومی‌جناقرد، عیسی؛ زارعی، قاسم (۱۴۰۳)، «پیامدها و تأثیرات استفاده از هوش مصنوعی در قراردادهای تجاری از منظر گردشگری، حقوقی و بازرگانی»، مجله جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۷، شماره ۳، صص ۵۳۳-۵۵۷.
- مقتدری امیری، عباس؛ عسکری، حکمت‌الله (۱۳۹۴)، «تعدیل قرارداد در فقه امامیه و حقوق ایران»، فصلنامه پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، سال ۱۱، شماره ۴۱، صص ۱۴۵-۱۶۲.
- وکیلی مقدم، محمدحسین. (۱۴۰۱). «مبانی و اصول عامه عقود مستمر در مطالعه تطبیقی فقه اسلامی، حقوق ایران و غرب». فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال نهم، شماره ۴، صص ۳۰۵-۳۳۰.
- پایان نامه‌ها
- ذلقدری، پریسا، بررسی مبانی نظری فقهی خسارت معنوی با تأکید بر قوانین موضوعه ایران و شیوه جبران و ارزیابی انواع مختلف خسارت معنوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ۱۳۸۷.
- سوری، شکوفه، بررسی تطبیقی قاعده نفی عسر و حرج در مقایسه با اصل هاردشیپ در حقوق ایران و انگلستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۹۳.
- علی‌پور، الهام، نقد و بررسی نظریه تغییر اوضاع و احوال با تأکید بر قواعد فقهی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه اصفهان، ۱۴۰۰.
- ب. منابع عربی**
- آشتیانی، محمد حسن (۱۴۲۵ق)، الرسائل التسع، چاپ اول، قم: انتشارات زهیر - کنگره علامه آشتیانی.
- ابن فارس، احمد بن فارس بن زکریا (۱۴۰۴ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مرکز النشر، مکتب الاعلام الاسلامی.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۶ق)، فرائد الاصول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق)، کتاب المکاسب، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- ابروانی، محمدباقر (۱۳۸۴)، دروس تمهیدیة فی القواعد الفقهیة، چاپ سوم، قم: انتشارات فقه.
- خمینی، سید روح‌الله موسوی (بی‌تا)، تحریر الوسيله، ۲ جلد، قم: مؤسسه دارالعلم.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی (۱۴۱۲ق)، مصباح‌الاصول، مقرر: سید محمد سرور واعظ، چاپ چهارم، قم: مکتبه‌الداوری.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالعلم، الدار الشامیه.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۰ق)، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ۱۰ جلد، قم: کتابفروشی داوری.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق)، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، ۴ جلد، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عاملی، جواد بن محمد حسینی (۱۴۱۹ق)، مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامة، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی، ۸ جلد، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مراغی، سید میرعبدالفتاح بن علی حسینی (۱۴۱۷ق)، العناوین الفقهیة، ۲ جلد، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۲ق)، بحوث فقهیة هامة، چاپ اول، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی‌طالب (ع).
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۱۱ق)، القواعد الفقهیة، ۲ جلد، چاپ سوم، قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین (ع).
- نجفی، محمدحسن (بی‌تا)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، ۴۳ جلد، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

